

Balkanska frazeologija – problemi određivanja arealnih granica

Biljana Golubović (Tübingen)

*Šta je Balkan? Ako me neko pita, znam;
ako neko traži da objasnim, ne znam.*

Muharem Bazdulj¹

1. Uvodne napomene

1.0. Balkan predstavlja region u kome se prepliću različite nacije, religije, kulture i jezici. U ovoj kontaktnoj zoni pored svih različitosti postoji i zajedničko jezgro, pre svega istorijsko, kulturno i jezičko. Kolektivno sećanje, kao rezultat zajedničke prošlosti, nalazi često svoj izraz u frazeologiji koja je, u tom slučaju, nosilac kulturnih obeležja, odlika različitih identiteta, kao i mentalne i emocionalne mape te multikulturne sredine. U svetlu evropskih integracija, proučavanje ovog regiona je značajno i zanimljivo, a zajednički frazeološki korpus nudi čitav niz latentnih informacija o razvoju, životu i odnosima u jednoj multinacionalnoj sredini u kojoj se dodiruju i prepliću brojne kulture.

1.1. Jezici na Balkanu imaju toliko sličnosti u oblasti frazeologije da je moguće govoriti o balkanskoj frazeologiji. Taj termin se ipak nije etablirao u frazeološkim istraživanjima. U malobrojnim radovima u kojima je termin *balkanska frazeologija* prisutan (n.pr.: Petkova-Schick 1986, 1992; Arsenova 1989; Kostov/Vapordžiev 1990; Kostov 1998), on nije jasno definisan (v. §.1.). Autori se, u okviru radova u kojima pominju balkansku frazeologiju, zapravo bave analizom frazeologije dva ili više jezika koji pripadaju balkanskom savezu.

O postojanju zajedničkog balkanskog frazeološkog korpusa nije moguće govoriti na osnovu sistematskih istraživanja u okviru arealne frazeologije ili

¹ Autor parafrazira misao svetog Augustina o vremenu (Bazdulj 2007).

srodnih disciplina jer takvih proučavanja nema. Pretpostavke se iznose posredno, na osnovu komparativnih radova u kojima su kontrastirani frazeologizmi ili frazeološke jedinice dva i više jezika zastupljenih na prostoru Balkana.² To znači da bi trebalo, ako bi se pristupilo ozbiljnom proučavanju balkanske frazeologije, ne samo odrediti arealne granice, a time i jezike čiji frazeologizmi ulaze u korpus istraživanja, nego i postaviti neka suštinska tipološka i metodološka pitanja (v. 5.).

1.2. Balkanska frazeologija može biti posmatrana kao predmet proučavanja u okviru istraživanja vezanih za balkanski jezički savez. Druga mogućnost je dovođenje balkanske frazeologije u vezu s regionom Balkana. U prvom slučaju se termin vezuje za jezike koji pripadaju balkanskoj jezičkoj zajednici, dok je u drugom slučaju neophodno postaviti pitanje arealnih granica Balkana.

Dalje se postavlja pitanje da li je opravdano balkansku frazeologiju posmatrati kao deo balkanske lingvistike ili je smislenije smeštanje ove poddiscipline u neke druge arealne granice, posebno ako se uzme u obzir da su brojni jezici koji ne pripadaju balkanskom jezičkom savezu veoma rasprostranjeni na Balkanu i upravo u oblasti frazeologije pokazuju sličnosti s jezicima koji pripadaju tom jezičkom savezu.

U ovom radu se, pored kratkog pregleda stanja u nauci u okviru arealne lingvistike i srodnih disciplina, kao i arealne frazeologije, prikazuju neke mogućnosti određivanja arealnih granica balkanske frazeologije koje se nude frazeolozima na osnovu geografske definicije Balkana. Razmatra se i opravdanost proučavanja balkanske frazeologije u okviru balkanskog jezičkog saveza. Pored toga, na osnovu različitih tipova rasprostranjenosti frazeologizama (Piirainen 2006) se pokazuje da li je, i na koji način, moguće te granice aplicirati na jezičko-geografske granice balkanske frazeologije. U zaključku se razmatraju optimalne granice u okviru kojih bi se mogla proučavati balkanska frazeologija.

² Kratak pregled radova o frazeologizmima koji se porede u okviru balkanskih jezika dat je u poglavlju 5 ovog rada. Neki ilustrativni primeri radova ovog tipa koji uključuju i jezike izvan balkanskog saveza prisutne u regionu, na koje se autor poziva u okviru drugog konteksta, navedeni su u listi literature, na kraju rada. Zbog prostornog ograničenja nije bilo moguće navesti više kontrastivnih radova tog tipa.

2. O arealnoj lingvistici, njoj srodnim disciplinama i arealnoj frazeologiji

2.0. Pod arealnom lingvistikom³ Gosens podrazumeva disciplinu koja uz pomoć kartografije analizira sličnosti i razlike prostorno bliskih jezičkih sistema, subsistema koji su geografski diferencirani kao i rasprostranjenost sličnosti (Goossens 1980: 445). Na osnovu te definicije zaključuje Feldeš (Földes 2006: 17) da je uočljiva bliskost između arealne lingvistike i lingvističke geografije jer se obe discipline bave „geografskom distribucijom jezičkih obeležja“⁴ (ibid.). Pojedini autori uzimaju arealnu lingvistiku i dijalektografiju kao sinonimne termine (Lewandowski 1994: 85, Ulrich 2002: 33). Upravo zbog terminološke raznolikosti, pretpostavlja Feldeš da Glik arealnu lingvistiku tretira kao pokušaj, pre svega terminološke prirode, da se različita ispitivanja dijatopijskih aspekata jezika ujedine u okviru jedne discipline (Földes 2006: 17). Dalje je, na osnovu arealnog proučavanja jezičkih pojava, arealnu lingvistiku moguće posmatrati kao disciplinu srodnu istraživanjima u okviru jezičkih saveza, kao i kontaktno-lingvističkim proučavanjima⁵.

2.1. U slavistici je arealna lingvistika, po Kemp genu (1999: 135), slabo istražena oblast.⁶ Vodeću ulogu u toj oblasti, u okviru slavistike, ima ruska dijalektografija koja se kreće u deskriptivnim okvirima (v. Avanesov/Bromlej 1986/1989/1996). Tendencije koje su danas prisutne u šire postavljenim okvirima koje nudi arealna lingvistika, i u Evropi se realizuju u okviru različitih projekata, još uvek nisu primetne u slavistici, niti u proučavanjima frazeologije u regionu Balkana. Korak ka savremenim istraživanjima bila bi, između ostalog, primena kvantitativnih metoda u arealnoj lingvistici za koju se zalaže Kemp gen (1999: 139). Baveći se zadacima koji se postavljaju pred lingviste, autor ističe da je deskripcija tek prvi korak u radu, te da se na osnovu te baze postavljaju dalja pitanja:

[...] welche allgemeinen Tendenzen unterliegen der beobachtbaren Verteilung der gegebenen Variablen, welche Korrelationen gibt es zwischen den Daten verschiedener Ebenen, etwa zwischen Phonologie und Morphologie, welche Gesetzmäßig-

³ Pregled razvoja i upotrebe termina arealna lingvistika daju Gutšmit i Šterneman (Gutschmidt/Sternemann 1989).

⁴ „die geographische Distribution sprachlicher Merkmale“ (Földes 2006: 17).

⁵ Detaljna poređenja između arealne lingvistike i njoj srodnih disciplina daje Feldeš (Földes 2006).

⁶ „Zu den Bereichen, in denen die Literaturrecherche wirklich auffällig wenig Material zutage gefördert hat, gehört auch die Dialektologie oder, allgemeiner gesprochen, der gesamte Bereich der Areallinguistik, also – in einem weiten Verständnis – die Untersuchung der geographischen Verteilung sprachlicher Fakten“ (Kemp gen 1999: 135).

keiten steuern die Verteilung und Ausbreitung dialektaler Entwicklungen? Dies alles sind Fragen, die auf Antworten höherer Ebene hinzielen, weil sie von der Deskription zu einer Erklärung (oder wenigstens Erklärungsversuchen) übergehen.

(Kempgen 1999: 136)

Sva pitanja i zadaci koje Kempgen nabraja mogu se postaviti i pred frazeologe koji se bave arealnim aspektima ove lingvističke poddiscipline.

2.2. Arealnu frazeologiju Pirainen određuje, oslanjajući se na Gosensovu definiciju arealne lingvistike, kao jezičko-geografsku disciplinu, s tim da se ne ograničava samo na dijalektološka pitanja nego se bavi i arealnim problemima specifičnim za frazeologiju, tj. različitim arealnim tipovima, recimo regionalnim frazeologizmima u okviru sociolekta, frazeologizmima u oblasti državnog areala i sl. (Piirainen 2006: 1). Do sada se frazeologija nije sistematski proučavala u odnosu na prostor. Taj faktor je bio zanemarivan i mnoga novija saznanja o rasprostranjenosti frazeologizama izazvala su iznenađenje.⁷ U okviru dijalektoloških proučavanja sporadično se obraćala pažnja na pojedine tipove frazeologizama, pre svega komunikativne, ali je frazeologija ostajala na periferiji interesovanja (up. Piirainen 2006). U poslednje vreme napravljeni su prvi koraci u sistematskom proučavanju arealne frazeologije. Veliki evropski projekat, čija je preteča bio manji projekat u okviru koga se ispitivalo poznavanje idioma na prostoru Nemačke⁷, bavi se proučavanjem široko rasprostranjenih idioma, kako u Evropi, tako i van nje.⁸

2.3. Kao i u evropskim, pre svega dijalektološkim istraživanjima, tako i u okviru proučavanja jezika na Balkanu, bavljenje frazeologizmima izostaje. Sistematska istraživanja frazeologije u arealnim okvirima nisu vršena.⁹ Arealni aspekti se sporadično reflektuju na frazeološka proučavanja u čijem fokusu su druga pitanja (Peev 2000, Šiljak-Jasenковиć 2003, Golubović 2008). Postoje i komparativni radovi u kojima se pojavljuje termin *frazeologija areala* (Matešić/Petermann 1987) pod kojim se podrazumeva kontrastivna frazeologija, a ne arealna (up. Piirainen 2006: 1). Najznačajniji za balkansku frazeologiju su svakako poredbeni radovi o frazeološkim ekvivalentima u balkanskim jezicima (v. 5).

⁷ Projekat *Umfrage zur Bekanntheit von Redensarten*, 2000/01 (v. Piirainen 2006: 11).

⁸ Projekat *Weit verbreitete Idiome in Europa und darüber hinaus*, 2004 (v. Piirainen 2006: 12).

⁹ O nedostatku takvih istraživanja u južnoslovenskoj frazeologiji i ozbiljnim zahtevima koje takvo proučavanje pred frazeologe postavlja govorila je Dragana Mršević-Radović na Međunarodnom skupu slavista u Vukove dane, u Beogradu, 2008. godine.

3. Geografske granice Balkana kao arealni okvir balkanske frazeologije

3.0. Prvi korak u proučavanju balkanske frazeologije trebalo bi da bude određivanje njenih arealnih granica, tj. granica samog Balkana. To se pokazuje kao prilično težak problem kad se pođe od činjenice da je Balkan geografski veoma različito definisan region (up. Carter 1972, Cvijić 1987, Lienau 2001), u okviru koga žive brojni narodi koji iza sebe imaju burnu istoriju i zajedničku prošlost opterećenu raznovrsnim emocijama. Različiti stavovi i emocije naroda koji dele taj prostor utiču i na određivanje Balkana u geografskom smislu, a ne samo njihovo lično i kolektivno određivanje prema Balkanu.

Inače, nedoumice i neslaganja vezana za Balkan počinju već pri određivanju porekla imena ovog geografskog područja. Smatra se da je drevno ime Balkana, dobijeno po istoimenoj planini na severu Trakije, bilo Hem (Haimos).¹⁰ Kasniji naziv, Balkan, potiče od imena italiskog boga vatre, Vulkana.¹¹ U slovenskoj literaturi najčešće se navodi da ime Balkana vodi poreklo iz turskog jezika i znači *planina* ili *planinski venac*.

3.1. Zašto je teško odrediti geografske granice Balkana?

Definisati severne granice Balkana istovremeno znači odrediti koje zemlje na severnoj granici pripadaju Balkanu, a koje ne. S obzirom da na severnom delu Balkanskog poluostrva ne postoji jasna prirodna granica, geografska linija ostaje nejasna. Pitanje, samo po sebi, ne bi bilo od preteranog značaja, da ne postoje različiti razlozi koji prevazilaze okvire geografije i motivišu one koji žele da poreknu pripadnost pojedinih zemalja Balkanu. Razlozi za to su brojni, kako objektivne, tako i subjektivne prirode. Između ostalog, uzroci za distanciranje u odnosu na Balkan, tj. negiranje pripadnosti tom prostoru mogu biti politički, istorijski, religiozni, emocionalni.

Burna istorija Balkana obeležena je brojnim ratovima, te se potreba za distanciranjem od prostora koji važi za *bure baruta*, prirodno može shvatiti kao put ka sigurnosti, tj. izolovanje od potencijalnih nemira i problema koje oni sa sobom nose. Pored toga, zemlje koje su nekada pripadale Austro-Ugarskoj monarhiji, poput Slovenije i Hrvatske, doživljavaju sebe kao deo Evrope, tj. srednjoevropskog regiona, pre svega u kulturnom pogledu, te

¹⁰ Po jednom kazivanju planina nosi ime tračkog tiranina Hema. Druga legenda kaže da je planina dobila ime po Hemu, sinu Boreje, boga Severnog vetra. O tome više pod adresom: <<http://www.znanje.org/i/i26/06iv11/06iv1109/BALKAN.htm>> (poseta 07. 01.2009).

¹¹ Vulkan (lat. Vulcanus) je stari italiski bog vatre, a kasnije i kovačkih veština (v. Zamarovský 1989: 335–336).

negiraju svoju pripadnost Balkanu koji je tradicionalno doživljavan kao kulturno zaostao, politički potencijalno opasan, osmanlijski deo Evrope. Značajnu ulogu u tom slučaju igra i religija, s obzirom da se katoličko-protestantski deo Balkanskog poluostrva distancira od ortodoksnog i muslimanskog dela. Rumunija, koja sebe vidi kao pripadnika romanskog kulturnog kruga, ima sličan odnos prema Balkanu, nezavisno od religiozne osnove. S druge strane, neke zemlje, poput Bugarske ili Grčke, vide Balkan u pozitivnom svetlu, kao simbol snage, hrabrosti, autentičnosti i sl., te svoju pripadnost tom prostoru ne dovode u pitanje.

Veoma snažne negativne konotacije vezane za balkanski region uzrokovane su, između ostalog, često izražavanim, nimalo pozitivnim, stavovima od strane uticajnih Evropljana kako o tom prostoru, tako i, posredno, o ljudima na Balkanu od kojih se ostali deo Evrope, kao i pojedine zemlje samog regiona, najradije ograđivao. Primera radi, često se citira Meternihova izjava: „Asien beginnt auf der Landstraße“¹², kojom je želeo da istakne nepripadanje Balkana, tj. jugoistočne Evrope, ostatku evropskog civilizovanog sveta. Naime, *Landstraße* je naziv nekadašnjeg bečkog jugoistočnog predgrađa u današnjem centru grada u kome su najvećim delom živeli doseljenici s Balkana (Sowards 2004: 42). Negativno se tumači i Bizmarkova izjava da Balkan nije vredan ni jedne kosti pomeranijskog Grenadira¹³, kojom je on zapravo želeo da istakne svoju, tj. nemačku, političku nezainteresovanost za Balkan (Sowards 2004: 223), a često se citira u kontekstu negativnog odnosa prema toj oblasti koja se tretira kao niže vredna u odnosu na Evropu. Veoma rasprostranjen stav u literaturi o jugoistočnoj Evropi da između Balkana i ostatka Evrope treba povući granicu, nije se do danas promenio (v. Sowards¹⁴ 2004: 42).

Ovaj negativan odnos prema regionu Balkana sigurno ne može pozitivno da utiče na prihvatanje termina *balkanska frazeologija*, niti da, u pojedinim krugovima, naiđe na odobravanje teza o zajedničkom frazeološkom korpusu vezanom za taj region. Mnogi termini, politički i geografski, koji se nude da zamene tu bremenitu odrednicu – *balkanski*, ne samo da nisu naišli na opšte prihvatanje i upotrebu, nego se i ne mogu aplicirati na korpus pod kojim podrazumevamo balkansku frazeologiju jer isključuju dobar deo balkanskih zemalja (recimo, nazivi *srednjoistočno-evropski*, *jugoistočno-evropski region* i

¹² Azija počinje na Landstraße.

¹³ Bizmark: „nicht die Knochen eines einzigen pommerschen Grenadiers wert“.

¹⁴ Autor u svojoj knjizi daje pregled različitih stavova prema Balkanu i mišljenja o njemu, i analizira uzroke i posledice mahom negativnog stava prema regionu.

sl.). Ako pođemo od toga da Slovenija, Hrvatska ili Rumunija pripadaju evropskom kulturnom miljeu, balkanska frazeologija predstavlja njihovu sponu s kulturom i istorijom Balkana. Stoga se, u okviru lingvistike, ne treba obazirati na brojne vanlingvističke konotacije, koje bi mogle da budu učitane u termin balkanska frazeologija.

3.2. Nekoliko različitih pogleda na geografske granice Balkana

Balkansko poluostrvo ili Balkan (v. 1. kartu) se nalazi u Sredozemnom moru i najistočnije je od tri poluostrva koja se tu nalaze. Tri strane poluostrva su okružene morima (Crno more, Mramorno more, Egejsko more, Jonsko more i Jadransko more). To su gotovo jedini neutralni podaci koji nailaze na opšte prihvatanje. Svako dalje definisanje severne, odnosno severozapadne granice ovog regiona izaziva rasprave u različitim krugovima, od političkih, preko kulturnih, do naučnih.

Karta 1: Balkansko poluostrvo

Karta 2: Balkan (granica Trst–Ljubljana–Sava–Dunav–Crno more)

Neke od mogućih linija kojima se određuju severne, odnosno severozapadne granice Balkana su granice između Alpa i Dinarskih planina (Vipava–Postojna–Krka–Sava) ili granice od Trsta, preko Ljubljane duž Save i Dunava do Crnog mora (2. karta).

Prirodna granica koju prave reke Sava i Dunav često se uzima kao severna. Mišljenja se razilaze u predelu severo-zapada. Ako se kao severo-zapadna granica uzima reka Kupa, Balkanu pripada centralna Hrvatska, tj. područje nekadašnje Vojne krajine. Ukoliko se reka Una posmatra kao severo-zapadna granica, Balkanu ne pripada centralna Hrvatska.

Jedna moguća granica na severu Balkanskog poluostrva, koja nije široko prihvaćena, predstavlja grubo povučenu vazдушnu liniju od Trsta do Odesa (karta 3).

Na osnovu različitih razgraničenja na severu, nejasna je i pripadnost pojedinih zemalja Balkanu. Poseban problem, u tom smislu, predstavljaju Hrvatska, Slovenija i Rumunija. Jedno od rešenja je svrstavanje svih zemalja bivše Jugoslavije i Rumunije koje se nalaze na severnoj granici, uz ostale geografski jasno određene zemlje Balkana. Pri tom se te zemlje dele na dve grupe:

Karta 3: Balkan (granica Trst–Odesa)

1. Balkanske zemlje u užem smislu:

Hrvatska, Bosna, Hercegovina, Srbija, Kosovo, Crna Gora, Albanija, BJR Makedonija, Grčka, Bugarska i evropski deo Turske

2. Balkanske zemlje u širem smislu: zemlje navedene pod tačkom 1., Slovenija i Rumunija.

Iznijansiranu podelu daje Ridel koja u balkanske zemlje u užem geografskom smislu ubraja

nur diejenigen Länder, die südlich der Flüsse Donau und Save liegen, d. h. Kroatien (außer Slawonien), Bosnien-Herzegowina, die Bundesrepublik Jugoslawien (d. h. Serbien – außer der Vojvodina, jedoch einschließlich des Kosovo – sowie Montenegro), Albanien, die Republik Makedonien, Griechenland, Bulgarien, ein Teil Rumäniens (die südlich der Donaumündung gelegene Dobrud[ž]a) und schließlich der europäische Teil der Türkei. (Riedel 2002)¹⁵

3.3. Koje geografske granice nude idealan okvir za balkansku frazeologiju i zašto?

Leksički sloj jezika je veoma podložan preuzimanju tj. pozajmljivanju u okviru jezičkog kontakta. Frazeologizmi, kao deo leksikona, pronalaze svoj put u toj razmeni još lakše nego lekseme. Naime, frazeološke pozajmljenice su najčešće kalkovi, te stoga ne utiču na gramatičku strukturu jezika primaoca, niti se negativno odražavaju na njegov leksički sistem. Prisustvo pojedinih leksema stranog porekla u okviru frazeologizma, kao ustaljenog leksičkog izraza, ne mora da utiče na jezik primaoca, niti se nužno prihvata izvan datog

¹⁵ Iako su se u međuvremenu odigrale promene koje se tiču, pre svega raspada Savezne Republike Jugoslavije, ova podela je još uvek primenjiva, s obzirom da autorka eksplicitno navodi i delove tadašnje SRJ koje ubraja u balkanske zemlje.

frazeologizma, kao samostalna leksema. S druge strane frazeologizmi su nosioci kulturnih obeležja i kolektivnog sećanja i, kao takvi, deo su opšteg blaga naroda koji dele ne samo jedan prostor, nego i sličnu sudbinu u datim istorijskim okvirima. Čak i kad se u jezičkom kontaktu preuzima, bilo svesno ili nesvesno, frazeologizam se doživljava kao deo ličnog iskustva i spoznaje sveta. Na osnovu svih tih odlika, pre svega relativno jednostavnog i brzog prodiranja frazeologizama u jezik primaoca, a posebno činjenice da frazeologizmi, slično tzv. *lutajućim motivima* u bajkama, 'putuju' iz jezika u jezik i na veoma razuđenim prostorima, čak i u uslovima sporadičnog ili individualnog kontakta, poželjno je veoma široko odrediti geografske granice Balkana u okviru kojih bi se proučavala balkanska frazeologija. Pojave istih ili sličnih frazeologizama u jezicima koji su u upotrebi na prostorima Balkana, kao i u jezicima koji se koriste na graničnim područjima, potvrda su tog mišljenja da se arealne granice balkanske frazeologije ne vezuju nužno za Balkan, definisan geografskim granicama bilo u užem ili širem smislu, niti za državne granice. Proučavanje balkanske frazeologije trebalo bi pre svega vezati za sve jezike na tom prostoru koji su stupali u direktan ili indirektan kontakt. Tako bi se, polazeći od država koje pripadaju Balkanu u užem smislu, u proučavanje uključile Hrvatska, Bosna, Hercegovina, Srbija, Kosovo, Crna Gora, Albanija, Makedonija, Grčka, Bugarska i evropski deo Turske, kao i zemlje koje Balkanu pripadaju u širem smislu (Slovenija i Rumunija). Pored toga, ne treba izgubiti iz vida kontaktna polja na granici s Italijom, Mađarskom i Austrijom pri proučavanju frazeologizama.

Dakle, usko vezivanje za geografske granice kada je reč o proučavanju balkanske frazeologije, pre svega zbog rasprostranjenosti frazeologizama i razuđene jezičko-kontaktne situacije, nije preporučljivo. Može se ići i korak dalje, te reći da i sve druge vrste granica koje se nalaze na lingvističkoj mapi Balkana treba uzeti u obzir pri proučavanju bilo kog jezičkog segmenta, pa i frazeologije, uz saradnju stručnjaka koji se u okviru svojih oblasti bave određenim tipom granica, bilo da je reč o dijalektološkim, političkim, državnim, socijalnim i sl. (up. Hranova 2002/03: 246–247), što ne mora i ne može da ponudi ili opravda izdvajanje jednog prostora iz balkanskog regiona i njegovo izmeštanje ili inkorporiranje u neki drugi, željeni prostor. Pre će biti da bi dobijena geografska karta rasprostranjenosti balkanskih frazeologizama imala suprotan učinak.

4. Balkanski jezički savez i balkanska frazeologija

4.0. Balkanska frazeologija mogla bi se, kao deo balkanske lingvistike, proučavati u okviru balkanskog jezičkog saveza. U tom slučaju bi njene areal-

ne granice bile određene na osnovu granica tog saveza, tj. država koje se smatraju kao pripadnice balkanskog jezičkog saveza. Da bi se ustanovilo da li je taj arealni okvir opravdan, treba se pozabaviti naučnim rezultatima u oblasti balkanske lingvistike i zemljama koje pripadaju balkanskom jezičkom savezu, tipovima balkanizama koji su predmet proučavanja u ovoj oblasti i mestu koje zauzima leksika i frazeologija u okviru balkanizama.

4.1. O jezičkom savezu i balkanskim jezicima

Teorije o jezičkom savezu¹⁶, koje su svoj prototip pronašle u balkanskom jezičkom savezu, oduvek su budile kontroverze u nauci o jeziku, da bi sve češće ustupale mesto idejama o evropskom jezičkom savezu (up. König/Haspelmath 1999, Reiter 1994). Počeci proučavanja vezani su za terminološke nesigurnosti koje su uočljive i kod Sandfelda koji važi za osnivača nauke koja se bavi proučavanjem balkanskih jezika. Naime, 1926. godine Sandfeld govori o balkanskoj filologiji, a 1930. o balkanskoj lingvistici. Ovaj terminološki dualizam, koji je moguće posmatrati kao sinoniman, se pojavljuje i u radovima nastavljača (Schaller 1975, Solta 1980).

U naučnoj literaturi sreću se i različita mišljenja o tome koji jezici pripadaju balkanskom jezičkom savezu (up. Reichenkron 1962, Birnbaum 1965, Reiter 1994). Sandfeld (1930: 163) je u balkanske jezike uvrstio grčki, albanski, bugarski, rumunski i srpskohrvatski. Rajhenkron, čije mišljenje je naišlo na brojna protivljenja (up. Birnbaum 1965: 22), pomera severne granice balkanskog jezičkog saveza:

Es ist schon von verschiedenen Seiten festgestellt worden, daß die Sprachen in Südosteuropa, die man gewöhnlich „Balkansprachen“ nennt, eine Reihe von gemeinsamen sprachlichen Zügen aufweisen. [...] Es sind dies die beiden, den alten indogermanischen Charakter in verschiedenem Maße bewahrenden Sprachen des Griechischen und Albanischen; die drei südslawischen Sprachen: Bulgarisch, Serbokroatisch und Slowenisch; das romanische Rumänisch, und bis zu einem gewissen Grade die nicht indogermanischen [...] Sprachen des Türkischen und Magyarischen. (Reichenkron 1962: 91)

I drugi autori govore o postojanju zajedničkih crta između mađarskog i jezika balkanskog saveza (Reiter 1994: 25, Schubert 1999: 194), uslovno uvode turski u jezički savez (Sandfeld 1930: 163), šire grupu balkanskih jezika uvođenjem makedonskog (Birnbaum 1965: 58), uzimaju u obzir dijalekatska obeležja govorâ u okviru srpskohrvatskog (Birnbaum 1965: 58–59) itd.

¹⁶ O proučavanjima jezičkih saveza v. Nekula 2003 i Pottelberge 2001.

Različita mišljenja o tome koji jezici pripadaju balkanskom jezičkom savezu uzrokovana su brojnim faktorima, od lingvističkih preko istorijskih do političkih. Do danas se nije u nauci postigao konsenzus o tom osnovnom pitanju, a teorije o jezičkom savezu, primenjene u istraživanjima balkanskog saveza, su na izdisaju.

4.2. Kategorizacija balkanizama i položaj leksike i frazeologije u okviru te kategorizacije

Pod balkanizmima se podrazumevaju istovetne pojave u okviru različitih jezika balkanskog jezičkog saveza. Balkanizmi mogu biti fonološki, morfološki, leksički, sintaksički itd. Kategorizacije balkanizama su veoma različite, kao i mišljenja o značaju određenih kategorija.

U vodećim radovima o tipovima balkanizama autori se ne bave frazeologizmima. Najbliža tačka dodira između balkanske lingvistike i frazeologije je pitanje leksike o kome se autori izjašnjavaju. Trubeckoj koji daje osnovnu definiciju jezičkog saveza,¹⁷ govoreći o elementima koji se u različitim jezicima podudaraju,¹⁸ deli ih na fonološke, morfološke, sintaksičke i leksičke. Pri tom ne poklanja pažnju leksičkim elementima. I Sandfeld u svojoj podeli govori o leksičkim balkanizmima koje svrstava u grupu opštih, odnosno osnovnih, odlika.¹⁹ Kopitar, koji je izvršio snažan uticaj na mnoge lingviste (recimo, Miklošiča), daje prednost gramatičkim balkanizmima nad leksičkim poredeći srodnosti između albanskog i rumunskog (Kopitar 1945: 253). Izrazito negativan odnos prema zajedničkoj leksici, kao kategoriji u proučavanju sličnosti među jezicima balkanskog jezičkog saveza, ima Birnbaum koji komentarišući leksičke sličnosti između turskog i srpskohrvatskog kaže da one, iako česte, nemaju veliki značaj kao odlike koje grade jezički savez (Birnbaum 1965: 43). Šaler, koji takođe svrstava leksiku u kategoriju koja ne pripada onima od primarnog značaja za postojanje jezičkog saveza, s druge strane govori da su leksičke odlike²⁰ važna karakteristika jezika i da se moraju tretirati kao predmet proučavanja balkanske filologije (Schaller 1975: 123). I pored ovakvog, navodno pozitivnog odnosa prema leksici, u Šalеровим istraživanjima se pokazuje da je za njega ovaj balkanizam periferan. Hinrih daje nešto drugačiju podelu balkanizama koje razvrstava u tri grupe: sistematske,

¹⁷ Definicija pojma jezičkog saveza koju Trubeckoj daje 1928. godine na 1. internacionalnom kongresu lingvista u Hagu (Trubetzkoy 1930).

¹⁸ U balkanskom jezičkom savezu oni se nazivaju balkanizmima.

¹⁹ Sandfeld tu grupu naziva „concordances générales“ (1930: 162).

²⁰ Šaler pri tom misli na leksičke pozajmljenice u jezicima balkanskog saveza.

makro- i mikrobalkanizme. Pod sistematskim balkanizmima podrazumeva one koji bi trebalo da predstavljaju „minimalan kanon“ (Hinrich 1999: 431) i u njih ubraja i leksiku, tj. leksičke pozajmljenice (Hinrich 1999: 432).

Bez obzira da li leksiku tretiraju kao sporednu ili jednu od glavnih kategorija, činjenica je da se lingvisti njome ne bave u okviru proučavanja balkanizama. Kao što je već primećeno, frazeologizmi se u okviru leksičkih balkanizama ne pominju kao posebna podkategorija. U tom smislu, balkanska frazeologija ne može da pronade oslonac u radovima o balkanskoj lingvistici, što ne znači da ne bi trebalo primenjivati metode i vršiti odabir primenjivih pitanja i ciljeva prisutnih u balkanskoj filologiji koje je moguće aplicirati na proučavanja balkanske frazeologije.

4.3. Da li balkanska frazeologija pripada okvirima jezičkog saveza?

Zaista se ne vidi ni jedan opravdan razlog za proučavanje balkanske frazeologije u okviru jezičkog saveza. Pre svega, naučna istraživanja jezičkih saveza, koja su uvek dovođena u pitanje, našla su se već odavno u ćorsokaku. Jedan, šire prihvaćen izlaz iz te situacije nude kretanja u pravcu evrolingvistike (Reiter 1994). S obzirom da se i balkanska frazeologija može, i treba, posmatrati u okvirima evrofrazeologije, nema valjanih razloga da se ta frazeološka istraživanja drže skučenih okvira i delimično zastarelih modela koji svoju primenu u oblasti frazeologije nisu našli ni u zlatnom dobu proučavanja balkanskog jezičkog saveza.

Jezici koji pripadaju balkanskom jezičkom savezu, čak i kad se polazi od najšire podele, čine samo deo jezika koji su stupali u jezički kontakt na Balkanu i graničnim područjima i u čijem je leksikonu moguće pronaći zajednički frazeološki korpus a, u okviru njega, između ostalih, i balkanske frazeologizme. To je sigurno jedan od odlučujućih momenata da se balkanska frazeologija ne posmatra kao pojava vezana za balkanski jezički savez, te da se proučava u nekim drugim arealnim okvirima, a ne onima zadatima jezičkim savezom.

Frazeologija ne može da nađe oslonac u dosadašnjim istraživanjima u okviru balkanske lingvistike kao naučne discipline. Naime, položaj leksike, a time i frazeologije, bio je drugorazredni u teorijama o jezičkom savezu. Većina naučnika ako i uključuje zajedničku leksiku, kao jedan od balkanizama, dodeljuje ovoj kategoriji sporednu ulogu, ne pridajući zajedničkom leksičkom fondu preteran značaj u proučavanjima. S obzirom da se leksikon nije proučavao u okviru istraživanja vezanih za balkanski jezički savez, nema ni značajnih rezultata koji bi se koristili u proučavanju balkanskih frazeologizama, ni naučne osnove na kojoj bi se zasnivala istraživanja. Kao oslonac pre

može da posluži naučno-istraživački rad u oblasti kontaktne lingvistike na primeru balkanskih jezika, između ostalog i zbog toga što tu jedno od centralnih mesta, kao predmet proučavanja, zauzima leksikon, bilo da je reč o kalkovima, pozajmljenicama, tudicama itd.

Navedeni razlozi, različiti po tipu i značaju, rezultirali su mišljenjem da je utvrđivanje arealnih granica balkanske frazeologije u okvirima balkanskog jezičkog saveza ne samo izlišno, nego i pogrešno.

5. Značaj dosadašnjih istraživanja za balkansku frazeologiju u arealnim okvirima

Termin *balkanska frazeologija* pojavljuje se sporadično u radovima, mahom bugarskih lingvista (npr.: Petkova-Schick 1986, 1992; Arsenova 1989; Kostov/Vapordžiev 1990; Kostov 1998), u kojima se daju naznake značenja tog pojma ili neprecizna objašnjenja odrednice.

Tako imamo temu frazeologizmi u balkanskom jezičkom arealu (Petkova-Schick 1992: 59), u okviru koje se analizira turski uticaj na tzv. balkansko-slovenske jezike i to na primerima iz bugarskog, novogrčkog, albanskog i vlaškog jezika (Petkova-Schick 1992), po čemu bi se dalo zaključiti da su to jezici koji, po mišljenju autorke, pripadaju grupi balkansko-slovenskih. Prethodno, u radu objavljenom 1986. godine, Petkova-Šik pored gore navedenih jezika u analizu uključuje i dačkorumunski (Petkova-Schick 1986: 25) analizirajući osmansko-turski uticaj na balkansku frazeologiju. Autorka posmatra balkansku frazeologiju u arealnim granicama koje obuhvataju gore navedene jezike i oslanja se na odrednice tipične za proučavanja balkanskog jezičkog saveza, te govori o „frazuološkim balkanizmima“ za koje kaže da „globalno mogu biti posmatrani kao turski uticaj na balkanske jezike“²¹ (Petkova-Schick 1986: 23). S obzirom da se analiziranom korpusu može dodati najmanje još jedan jezik,²² a grupi balkanskih jezika više njih (v. 4.1.) ne može se prihvatiti korpus u ovom obimu, čak i kada prihvatimo termin „frazuološki balkanizmi“. Dalje, potrebno je napraviti distinkciju između termina *balkanska frazeologija* i *frazuološki balkanizmi* jer prvi, kao opšti termin, podrazumeva sve jezike na Balkanu, a drugi ograničava proučavanja samo na jezike bal-

²¹ „[...] phraseologischer Balkanismen, die global als türkischer Einfluß auf die Balkansprachen betrachtet werden können“ (Petkova-Schick 1986: 23).

²² Recimo, jedan frazeologizam egzistira u srpskom i može se svrstati u tzv. lažne prijatelje (srpski frazeologizam *izaći na megdan/mejdan* – suočiti se s problemom, opasnošću i sl.) itd.

kanskog jezičkog saveza i shodno tome može biti samo odrednica za posebnu podgrupu frazeologizama u okviru balkanske frazeologije.

U svojoj knjizi o bugarskoj frazeologiji, u okviru posebnog poglavlja, Kostova i Vapordžiev daju presek stanja u nauci i iscrpan pregled radova o „zajedničkoj frazeologiji balkanskih jezika“²³ (Kostov/Vapordžiev 1990: 13–20). Pri tom je reč o radovima koji proučavaju frazeologiju u okviru dva i više jezika koji se mogu svrstati u balkanski jezički savez, kao i uticaj turskog jezika na frazeologiju balkanskih jezika. Već površan pogled bačen na nekoliko primera koje autori u ovom poglavlju citiraju, skreće pažnju na potrebu za određivanjem arealnih granica, čime bi se jasnije definisao termin *balkanska frazeologija*, i dovodi u pitanje opravdanost arealnog ograničenja frazeologije na jezike balkanskog jezičkog saveza. Naime, ako se, na primer, jedan frazeološki par pojavljuje u nekoliko jezika balkanskog jezičkog saveza

<i>albanski</i>	vit për vit
<i>bugarski</i>	от година на година
<i>grčki</i>	ἀπὸ ἐτος εἰς ἐτος
<i>rumunski</i>	an de an
<i>srpskohrvatski</i>	из године у годину

(Thomaj-Lloshi 1967: 106)

to može biti zajednički frazeologizam ali teško da ga treba posmatrati kao balkanski frazeologizam ako se prethodno ne utvrdi da li je prisutan i u jezicima van prostora Balkana. Ilustracije radi, navedeni frazeološki par postoji u slovenačkom *iz leta v leto*, ruskom *из года в год*, slovačkom *z roka na rok*, francuskom *d'année en année*, engleskom *from year to year* i mnogim drugim jezicima.

Kao što se na osnovu ovog primera da videti, iznošenje pretpostavki o tome da li je jedan frazeologizam balkanski ili ne, ne može se zasnivati samo na osnovu postojećih radova u kojima se porede ili analiziraju frazeologizmi ili frazeološke jedinice dva i više jezika zastupljenih na prostoru Balkana.

S obzirom da sistematskih istraživanja u okviru arealne frazeologije i srodnih disciplina nema, nije moguće ozbiljno proučavati postojeći zajednički balkanski frazeološki korpus pre no što se utvrdi da li je reč o široko rasprostranjenim tzv. internacionalnim frazeologizmima ili o balkanskim frazeologizmima. To znači da bi trebalo, ako bi se pristupilo ozbiljnom proučavanju balkanske frazeologije, ne samo odrediti arealne granice, a time i jezike čiji frazeologizmi ulaze u korpus istraživanja, nego se pozabaviti etimološkim proučavanjima korpusa i postaviti neka brojna tipološka i

²³ „[...] zur gemeinsamen Phraseologie der Balkansprachen“ (Kostov/Vapordžiev 1990: 13).

metodološka pitanja. Mnoga pitanja su već postavljena, recimo o balkanskom atlasu (Holiolčev/Kostov/Mladenov 1977), nedostaju jedino proučavanja koja bi dala odgovore.

6. O (ne)mogućim okvirima istraživanja u odnosu na postojeće evropske projekte

Arealna frazeologija se bavi proučavanjem frazeologizama u prostornim okvirima i, kao jezičko-geografska disciplina, proučava tipove rasprostranjenosti frazeologizama u okviru različitih arealnih granica (up. Piirainen 2006: 1). Piirainen govori o četiri tipa, i to: dijalektalni, regionalni frazeologizmi svakodnevnog, familijarnog govora²⁴ (koji pripadaju jednoj regiji unutar države), frazeologizmi u okviru jedne države i interlingvistički, tj. široko rasprostranjeni frazeologizmi, proučavana u okviru projekata koje predstavlja (ibid.).

Ako bi se pošlo od ovih tipova pri proučavanju balkanske frazeologije kao jednog tipa u okviru areala, potencijalni balkanski tip bi se morao naći između tipa rasprostranjenog u okviru države i interlingvističkog tipa rasprostranjenosti. Pitanje je da li bi to bilo najsrećnije rešenje ako se uzme u obzir činjenica da je u okviru nekih država balkanska frazeologija rasprostranjena kao regionalni tip (recimo, u Hrvatskoj). Pored toga, kao regionalni tip balkanski frazeologizam ne mora nužno da pripada tzv. opštem, familijarnom govoru, nego može da bude deo jezičkog standarda, dijalekta itd. Dakle, tipovi rasprostranjenosti koji su aplicirani na proučavanja nemačke frazeologije (Piirainen 2006), ako se uzima u obzir i balkanska frazeologija, ne mogu se idealno primeniti u okviru jedne države u kojoj ti frazeologizmi egzistiraju.

Polazeći od proučavanja balkanske frazeologije u okviru definisanih arealnih granica, možemo primeniti, uz male modifikacije, gore navedene tipove rasprostranjenosti. Naime, u tom slučaju je moguće govoriti o balkanskom frazeologizmu rasprostranjenom u okviru dijalekata, regiona, država itd. Bilo bi interesantno kartografski obraditi rasprostranjenost balkanskih frazeologizama u okviru određenog jezika. Kartografska obrada ovih frazeologizama na Balkanu mogla bi najverovatnije da prikaže samo šematski njihovo prisustvo, jer u tom prostoru na mnogim mestima dolazi do preklapanja jezika, te bi se istraživači suočili s istim problemom koji je uočen u

²⁴ U srpskoj sociolingvistici se koristi termin opšti žargon za tzv. svakodnevni, familijarni govor (up. Bugarski 2003, Golubović 2008).

okviru evropskog projekta *Weit verbreitete Idiome in Europa und darüber hinaus* (Piirainen 2006: 13).

Kartografskim prikazima prisustva i rasprostranjenosti balkanskih frazeologizama, kao i kvantitativnim statističkim analizama, mogla bi se dobiti realna predstava o prisustvu/odsustvu, frekvenciji i kvantitetu balkanskih frazeologizama u jezicima Balkana ponaosob. Time bi se, delimično, odredio i stepen značaja balkanske frazeologije za dati jezik.

7. Osvrt

Balkanska frazeologija predstavlja evrofrazеologiju u malom. Na ograničenom, ne preterano velikom, prostoru prisutni su brojni jezici, genetski srodni i nesrodni, koji su u direktnom kontaktu. Pored toga, i vanjezički faktori predstavljaju paletu različitosti. Gotovo sve fenomene i probleme koji su prisutni u evrofrazеologiji moguće je posmatrati i na primeru balkanske frazeologije, zgusnute na daleko manjem prostoru.²⁵ Stoga je opravdano pretpostaviti da balkanska frazeologija može da posluži kao kontrolno područje na kome će se proveravati valjanost rezultata dobijenih u proučavanju evrofrazеologije, kao i održivost pretpostavki pre no što se na širem evropskom području krene s istraživanjima. Upravo u tome se krije njen širi značaj u oblasti frazeologije kao lingvističke discipline.

Kada se govori o granicama u balkanskom kontekstu, koje su zbog političkih, istorijskih, religioznih i, često presudnih, emocionalnih faktora, pravo minsko polje, neophodno je decidirano reći da u oblasti frazeologije svi ovi faktori, ako imaju negativnu konotaciju u vanlingvističkom kontekstu, ne smeju da igraju nikakvu ulogu u lingvističkim istraživanjima. Ambivalencija nastaje kada pođemo od činjenice da svi ti faktori, s druge strane, zapravo igraju odlučujuću ulogu pri stvaranju zajedničkog frazeološkog korpusa, tj. balkanske frazeologije. Stoga, pri određivanju arealnih granica frazeologije, ne treba gubiti iz vida suštinu frazeologizama koji su, po pravilu, nosioci kolektivnog iskustva i/ili sećanja. Dakle, frazeologizmi, kao kulturno-istorijski mentalni koncept, ne moraju da poznaju ili priznaju granice koje nameće jedan jezik ili jezička porodica, jedan geografski ili državni prostor.

²⁵ U tom smislu, može se reći da je balkanska frazeologija kao *esencija* koja se na tom području nalazi u *čistoj* formi. Ređe su pojave *ekstrakta* jer je prostor mali i modifikacije frazeologizama ne moraju biti brojne. Takve procese i rezultate potvrđuju i bajke s internacionalnim motivima koji su obrađeni u velikom broju varijanti.

Pod uticajem tradicionalnih pristupa balkanskoj lingvistici, lako bi se moglo dogoditi da se balkanskoj frazeologiji nametnu ograničenja tipična za proučavanje jezičkih saveza. Time bi joj se nanela nepravda jer ne samo da svojevremeno nije, kao deo leksikona, bila relevantna za proučavanja balkanskog jezičkog saveza, po mišljenju proučavalaca tog saveza, nego bi ograničenjima koja nameću teorije o jezičkom savezu i metodama neprilagođenim proučavanju leksikona, ostala, između ostalog, nedovoljno istražena. Isto tako bi bilo pogrešno držati se geografskih granica Balkana, posebno kad se uzme u obzir intenzivan jezički kontakt koji prevazilazi bilo koje granice Balkanskog poluostrva.

Idealno bi bilo uraditi kontrolna istraživanja kojima bi se pokazalo da li je opravdano pomeriti arealne granice pri istraživanju balkanske frazeologije i na pogranične zone, tj. na zemlje koje se graniče sa Slovenijom, Hrvatskom, Rumunijom i sl. Tek nakon dobijenih preliminarnih rezultata i prvih kartografskih prikaza bilo bi smisleno određivati arealne granice balkanske frazeologije. Do tada je uputno fleksibilno se odnositi prema granicama, što se dalo videti i na osnovu rezultata evropskog projekta o rasprostranjenosti frazeologizama koji su pokazali da tzv. evrofrazeologizmi daleko premašuju granice Evrope.

Literatura

- Asenova, P. (1989): *Balkansko ezikoznanie. Problemi na Balkanskija ezikov šajuz*. Sofija.
- Avanesov, R. I. / Bromlej, S. V. (1986): *Dialektologičeskij atlas russkogo jazyka. 1. Vstupitel'nye stat'i, Spravočnye materialy, Fonetika*. Moskva.
- Avanesov, R. I. / Bromlej, S. V. (1989): *Dialektologičeskij atlas russkogo jazyka. 2. Morfologija, kommentarii k kartam*. Moskva/Leningrad.
- Avanesov, R. I. / Bromlej, S. V. (1996): *Dialektologičeskij atlas russkogo jazyka. 3. Sintaksis, leksika, kommentarii k kartam*. Moskva/Sankt-Peterburg.
- Bazdulj, Muharem (2007): Prilozi za novo mišljenje zavičaja: Sekavanje na Balkanot. In: *Vreme* 886–887. 27.12.2007. Beograd.
- Birnbaum, Henrik (1965): Balkanslavisch und Südslavisch. Zur Reichweite der Balkanismen im südslavischen Sprachraum. In: *Zeitschrift für Balkanologie* 3. 12–63.
- Bugarski, Ranko (2003): *Žargon*. Beograd.
- Carter, F. W. (ed.) (1972): *An Historical Geography of the Balkans*. London.
- Cvijić, Jovan (1987): *Balkansko poluostrvo*. Beograd.
- Földes, Csaba (2006): Areallinguistik, Sprachgeographie, Sprachbundtheorie, Kontaktlinguistik, interkulturelle Linguistik: Zur Untersuchung transkultureller Kontakt-räume. In: Lasatowicz, M. K. / Rudolph, A. / Wolf, N. R. (Hrsg.): *Deutsch im Kontakt der Kulturen. Schlesien und andere Vergleichsregionen. Akten der V. Internationalen Konferenz des Germanistischen Instituts der Universität Opole, 19.–22. April 2004*. Berlin. 15–31.

- Golubović, Biljana (2008): O žargonu kao socio-psihološkom fenomenu društva na osnovu njegove upotrebe u savremenom srpskom filmu. Berger, T./Golubović, B. (Hrsg.): *Morphologie – Mündlichkeit – Medien. Festschrift für Jochen Raecke*. Hamburg.
- Golubović, Biljana (2008): Referat „Komunikativni frazeologizmi u srpskom žargonu“. 38. međunarodni naučni sastanak slavista u Vukove dane. MSC Beograd, 04.–07.09.2008.
- Goossens, Jan (1980): Areallinguistik. In: Althaus, H. P. / Henne, H. / Ernst, H. (Hrsg.): *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Tübingen. 445–453.
- Gutschmidt, Karl / Sternemann, Reinhard (1989): *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*. Berlin.
- Hinrichs, Uwe (1999): Die sogenannten Balkanismen als Problem der Südosteuropa-Linguistik und der Allgemeinen Sprachwissenschaft. In: Hinrichs, U. (Hrsg.): *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*. Wiesbaden. 429–462.
- Holiolčev, H. / Kostov, K. / Mladenov, M. (1977): Fragen der Zusammenstellung eines Atlas linguarum paeninsulae Balcanicae. In: *Linguistique balkanique* 20/1–2. 65–71.
- Hranova, Alben (2002/03): Language: Borders, Identities and Utopias. Balkan Cases. In: *New Europe College Yearbook* 10. 213–254.
- Kempgen, Sebastian (1999): Methodische Desiderata der slavischen Areallinguistik. In: *Festschrift für Klaus Trost zum 65. Geburtstag* (= Die Welt der Slaven, Sammelbände, Bd. 5). München. 135–141.
- König, Ekkehard / Haspelmath, Martin (1999): Der europäische Sprachbund. In: Reiter, Norbert (Hrsg.): *Eurolinguistik. Ein Schritt in die Zukunft*. Wiesbaden. 111–127.
- Kopitar, Jernej (1945): Albanische, walachische und bulgarische Sprache. In: *Jerneja Kopitarja Spisov*. II. Del, 2. knjiga. Ljubljana. 227–272.
- Kostov, Kiril (1998): Gedanken über Lehnprägungen und Lehnsyntax in A. G. Paspatis Buch *Études sur les Tchinghianés ou Bohémiens de l'Empire ottoman*. Constantinople 1870. In: *Grazer Linguistische Studien* 50. 81–102.
- Kostov, Marta / Vapordžiev, Veselin (1990): *Die Phraseologie der bulgarischen Sprache*. Leipzig.
- Lewandowski, Theodor (1994): *Linguistisches Wörterbuch*. 3 Bde. Heidelberg/Wiesbaden.
- Lienau, Cay (Hrsg.) (2001): *Raumstrukturen und Grenzen in Südosteuropa*. München.
- Matešić, Josip / Petermann, Jürgen (1987): Zur Problematik der arealen Phraseologie am Beispiel des Kroatischen, Russischen und Deutschen. In: Burger, H. / Zett, R. (Hrsg.): *Aktuelle Probleme der Phraseologie*. Bern. 259–265.
- Miklosich, Frano (1862): *Die slavischen Elemente im Rumänischen*. Wien.
- Nekula, Marek (2003): Sprachbund und Sprachtyp. In: Nekula, M. (Hrsg.): *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen*. Heidelberg. 79–103.
- Peev, Kosta (2000): Za narodnata idiomatika vo makedonskiot jazik. In: *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* 43. 417–421.
- Petkova-Schick, Ivanka (1986): Zum osmanisch-türkischen Einfluß auf die Balkanphraseologie. In: *Lingua Posnaniensis* 29. 23–37.
- Petkova-Schick, Ivanka (1992): Osmanisch-türkische Reflexionen im Balkanslawischen unter besonderer Berücksichtigung der Phraseologie und Lexikologie. In: *Linguistique Balkanique* XXXV, 1–2. 59–66.

- Piirainen, Elisabeth (2006): Phraseologie in arealen Bezügen: ein Problemaufriss. In: *Linguistik online* 27. 1–17. <http://www.linguistik-online.de/27_06/piirainen.html> (poseta 05.01.2009).
- Pottelberge, Jeroen Van (2001): Sprachbünde: Beschreiben sie Sprachen oder Linguisten? In: *Linguistik online* 8. <http://www.linguistik-online.de/1_01/VanPottelberge.html> (poseta 05.01.2009).
- Reichenkron, Günter (1962): Der Typus der Balkansprachen. In: *Zeitschrift für Balkanologie* 1. 91–122.
- Reiter, Norbert (1994): *Grundzüge der Balkanologie. Ein Schritt in die Eurolinguistik*. Berlin.
- Riedel, Sabine (2002): Balkan. In: Elger, Ralf / Friederike Stolleis (Hg.): *Kleines Islam-Lexikon. Geschichte – Alltag – Kultur*. München 2001. Lizenzausgabe Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung 2002. <http://www.bpb.de/popup/popup_lemmata.html?guid=9EP84F> (poseta 05.01.2009).
- Sandfeld, K. (1926): *Balkanfilologien. En oversigt over dens resultater og problemer*. København.
- Sandfeld, K. (1930): *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*. Paris.
- Solta, Georg Renatus (1980): *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt.
- Sowards, Steven W. (2004): *Moderne Geschichte des Balkans. Der Balkan im Zeitalter des Nationalismus*. Hamburg.
- Schaller, Helmut Wilhelm (1975): *Die Balkansprachen. Eine Einführung in die Balkanphilologie*. Heidelberg.
- Schubert, Gabriella (1999): Die Ungarn in Europa. In: Reiter, Norbert (Hrsg.): *Euro-linguistik. Ein Schritt in die Zukunft*. Wiesbaden. 191–206.
- Šiljak-Jesenković, Amina (2003): *Nad turskim i bosanskim frazikonom: semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*. Sarajevo.
- Thomaj, J. / Lloshi, X. (1967): Parallele frazeologjike të shqipes me gjuhë të thera të Balkanit. In: *Studime filologjike* 1. 97–112.
- Trubetzkoy, N. S. (1930): Proposition 16. Über den Sprachbund. In: *Actes du premier congrès international de linguistes à la Haye, du 10.–15 avril 1928*. Leiden. 17–18.
- Ulrich, Winfried (2002): *Wörterbuch Linguistische Grundbegriffe*. Berlin/Stuttgart.
- Zamarovský, Vojtech (1989): *Junaci antičkih mitova. Leksikon grčke i rimske mitologije*. Zagreb.

Izvori kartografskog materijala

Karta 1: Balkansko poluostrvo

Graphic Maps (1995–2008): *WorldAtlas.com*. <<http://www.worldatlas.com/webimage/countrys/europe/balkans.gif>> (poseta 05.01.2009).

Karta 2: Balkan (granica Trst–Ljubljana–Sava–Dunav–Crno more)

Captain Blood (2006): Balkan topo en.jpg. In: *Wikimedia Commons*. <http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balkan_topo_en.jpg> (poseta 05.01.2009).

Karta 3: Balkan (granica Trst–Odesa)

W-j-s, Olahus (2006–2008): Balkan6.png. In: *Wikimedia Commons*. <[http:// commons.wikimedia.org/wiki/File:Balkan6.png](http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Balkan6.png)> (poseta 05.01.2009).